

Studia i materiały
z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej

**T. 1: Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej
Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku**

redakcja Tomasz Kargol, Witalij Michałowski

Студії та матеріали
з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи

**T. 1: На межі епох. Південно-східні землі Речі Поспо-
литої від XVII до початку XIX століття**

за редакцією Томаша Карґоля та Віталія Михайловського

Kraków — Kijów 2020
Краків — Київ 2020

Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej,
T. 1: *Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku,*
redakcja Tomasz Kargol, Witalij Michalowski
ss. 113–132

Студії та матеріали з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи
Т. 1: *На межі епох. Південно-східні землі Речі Посполитої від XVII до початку XIX століття*
за редакцією Томаша Карголя та Віталія Михайловського
с. 113–132

Олексій Сокирко
ORCID: 0000-0003-3841-9782

УСТРОЄВІ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО ТА ПОЧАТОК КІНЦЯ КОЗАЦЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ

DOI: 10.32021/9788366304796.06

Відновлення інституту гетьманства у 1747 р. й подальші заочні вибори на нього Кирила Розумовського відкрили останню яскраву сторінку в історії Козацької України. І хоча сам гетьман у сприйнятті сучасників більшою мірою асоціювався з імперським вельможею, то для істориків він набув амплуа гетьмана-реформатора. Привід для цього подав другий період його каденції, що дістав в історичній літературі назву „епохи реформ Розумовського”. Спочатку дослідники оцінювали кроки Розумовського як проекцію його придворної діяльності на політичний суверенітет Гетьманщини¹. Ця теза в сучасній українській історіографії набула подальшого розвитку, перетворивши його на останнього „гетьмана-державника”, що в міру можливостей захищав автономію Козацької України². Більш виважені підходи трактували реформи Розумовського,

¹ Дмитро Дорошенко, *Нарис історії України в 2-х томах*, vol. 2 (Київ: Глобус, 1992), 195–201.

² Олексій Путро, “Гетьман України Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета), *Український історичний журнал* no. 5 (2002): 105–118; Eiusdem, *Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.)*, vol. 1 (Київ: ДАКККіМ, 2008).

як реакцію старшинської верхівки на поступову ліквідацію автономії³, або ж спробу „поміркованої модернізації”⁴.

Полишаючи наразі осторонь власну інтерпретацію цих заходів, ми спробуємо проаналізувати головні напрями внутрішньої політики Кирила Розумовського, їхні цілі, характер, перебіг, мотиви і, зрештою, наслідки для політичної долі Гетьманщини. Під цим кутом зору ми оглянемо ті зміни, які мали найвиразніші риси реформ: спроби впровадження ієрархії старшинських рангів, реформи судочинства та війська. Не викликає сумніву, що в своїй сукупності всі ці заходи були частиною проєктів, виношуваних в середовищі старшини і малоросійської (або ж „нової”) шляхти, що мали збудувати в Україні щось на кшталт Козацької Речі Посполитої, оперті на інститути шляхетської демократії й права, щоправда в модифікованій, питомо „козацькій” версії⁵.

Чи не найкраще дослідженою з цього переліку лишається судова реформа, що запроваджувала галузеве судочинство, взороване на річпосполитські практики⁶. Останнім часом також з’явилися студії різних аспектів військового будівництва, зокрема реформування козацької армії, спрямованого на її впорядкування й прищеплення елементів регулярного устрою (управління, вишколу, озброєння та одягу)⁷. Символічне закріплення ідеї патронату роду

³ Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830* (Київ: Основи, 1996), 65–96.

⁴ Василь Кононенко, *Модернізація Гетьманщини: проєкти козацької адміністрації 1687–1764 рр.* (Київ: Інститут історії України, 2017), 141–84.

⁵ Про генетичний зв’язок політичних і військових інститутів Речі Посполитої та Гетьманщини див.: Olexsij Sokirko, “Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia,” in *Polsko-ukraińska współpraca wojskowa przetrzeni dziejów* (Oświęcim: Napoleon V, 2018), 65–84. Про рецепцію річпосполитської політичної риторики в Гетьманщині: Зенон Когут, “Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство” in Зенон Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, (Київ: Критика, 2004), 53–58.

⁶ Юрій Волошин, *Козацька феміда: Гродське судочинство в Гетьманщині*, (Київ: К.І.С., 2019); Дмитрий Миллер, “Очерки из истории и юридическо-го быта старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.,” *Сборник Харьковского историко-филологического общества* vol. 8 (1896): 63–243; Олексій Путро, “Гетьман К. Розумовський і судова реформа на Україні-Гетьманщині,” *Український археографічний щорічник. Нова серія*, vol. 2 (1993): 54–61.

⁷ Кононенко, *Модернізація Гетьманщини*, 160–165; Олексій Путро, “Українське козацьке військо” *Київська старовина* no. 6 (1997): 3–33; *Ibid.* no. 1 (1998): 3–25; Олексій Сокирко, “Військові реформи за гетьмануван-

Розумовських над Козацькою Україною знайшло своє відображення в нових формах репрезентації гетьманської влади⁸ й державній символіці Малої Росії⁹, що також стали предметом спеціальних студій останніх років.

Треба зазначити, що сам термін „реформи” в його класичному значенні, що передбачає, як мінімум, певний системний задум та послідовність у його реалізації, навряд чи можна застосувати до того, що відбувалося у внутрішньому житті Гетьманщини. Нагадаймо, що перші спроби реорганізації владних інституцій, фінансової сфери, права та армії, викликані змінами в політичному статусі малоросійської автономії, були зроблені ще за часів правління гетьмана Данила Апостола (1727–1734). Більшість дослідників трактувала і трактує їх як спроби реставрації „прав і вольностей”, втрачених після антиросійського виступу гетьмана Івана Мазепи¹⁰. Втім, в багатьох випадках ці зміни були спрямовані не тільки на відновлення втрачених функцій державного управління, а подеколи і їх оновлення.

Зміни, впроваджувані Розумовським, справді диктувалися необхідністю „направи”, як-от у випадку судової сфери, невідповідність якої потребам часу давно викликала нарікання в козацьких урядовців. Натомість, у військовій галузі зміни попервах носили реактивний характер. Це було ситуативне усунення проблем, викликаних поганою підготовкою козацького війська до участі в Семирічній війні 1756–1763 рр. Новації в адміністративному управлінні Гетьманщиною, як наприклад, призначення колегій генеральних старшин, що виконували функції вищої влади, взагалі були ситуа-

ня Кирила Розумовського, 1750–1764 рр.,” in *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура* ed. Валерій Смолій (Київ: Інститут історії України, 2014), 359–84.

⁸ Олексій Сокирко, “Гетьман у перуці. Зовнішні форми репрезентації гетьманської влади часів Кирила Розумовського,” *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва* no. 2 (2019): 51–85.

⁹ Юрий Савчук, “К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг.,” in *Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция* (Москва, 2000), 217–19.

¹⁰ Борис Крупницький, *Гетьман Данило Апостол і його доба* (Київ: Україна, 2004), 88–39, 233–51. Порівняймо трактовки діяльності Апостола сучасними дослідниками: Віктор Горобець, *«Волимо царя східного...»*. *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (Київ: Критика, 2007), 414–20; Володимир Пришляк, “Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади,” *Соціум. Альманах соціальної історії*, vol. 9 (2010): 159–73.

тивними й диктувалися потребою в контролі над лояльністю, аніж намірами переоблаштування державної влади.

Не до кінця зрозумілим залишається також авторство багатьох новацій і ступінь участі в них самого Розумовського. Серйозну проблему складала елементарна необізнаність гетьмана із політичними та адміністративними реаліями своєї батьківщини, адже Розумовський залишив Україну, будучи сином простого козака. Відомо, що перед першою поїздкою до Гетьманщини братів Розумовських мало не щодня відвідували генеральні старшини — члени „малоросійської місії” в Петербурзі — що роз’яснювали їм сутність „малоросійських прав і вольностей” і говорили про насущні потреби краю¹¹.

З іншого боку, на користь гетьмана, безумовно, грала близькість до імператриці Єлизавети, що давало йому суттєвий простір для самостійних дій. 16 жовтня 1749 р. імператорським указом було велено „Малую Россию по всем делам ведать”¹² в Іноземній колегії, після чого наступного року з’явився ще низку височайших розпоряджень, які готували повернення гетьмана в Україну¹³. Взаємини з Гетьманщиною Петербург переніс, таким чином, у сферу зовнішніх відносин, підкреслюючи тим самим, що Україна є ніби напівсуверенним утворенням в складі імперії. Фактичне зрівняння Розумовського-гетьмана з генерал-фельдмаршальським чином, оформлене указом від 24 липня 1750 р., забезпечувало від втручання в малоросійські справи вищого чиновництва й генералітету¹⁴.

Маючи такий *carte blanche*, Розумовський їхав на батьківщину як некоронований король Гетьманщини. Вже у грудні 1751 р. з подачі генерального писаря Андрія Безбородька було видано гетьманський указ, який забороняв козацьким полковникам виконувати розпорядження російських генералів та офіцерів¹⁵. Це був виразний реверанс на адресу політичного класу Гетьманщини,

¹¹ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. 1727–1753.* (Київ, 1884), 256, 261, 264, 270, 280, 303, 308, 325, 335.

¹² *Полное собрание законов Российской империи*, vol. 13 (Санкт-Петербург, 1830), 145.

¹³ *Ibid.*, 324, 340.

¹⁴ *Ibid.*, 339.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі — ЦДАУК), фонд 269 “Похідна канцелярія гетьмана Кирила Розумовського”, опис 1, справа 115 “Справа про форму листування козацьких канцелярій”, аркуш 2; спр. 275 “Справа про дотримання порядку зносин козацьких канцелярій з командирами армійських частин”, арк. 2–2 зв., 4.

яким Розумовський, захищаючи суверенітет старшин, ніби робив інвестицію у їхню лояльність.

Козацька знать і „Малоросійська табель про ранги”

Як новий правитель, Розумовський мав подбати про завоювання симпатій ширших кіл старшини, що гарантувало б йому підтримку не лише козацької аристократії, але й решти незначних урядовців. Іншими словами, він мав заявити про себе, як про оборонця й протектора „прав і вольностей” рицарського стану й „милої вітчизни”.

Зручною нагодою подбати *pro bono publico* стало питання про зрівняння старшинських чинів та урядів із імперськими, а також затвердження „Малоросійської табелі про ранги”. Ці проблеми постали на порядку денному ще в 20-х рр. XVIII ст., коли козацька знать, стурбована репресіями та карколомними змінами в політичному житті краю, наважилася просити імперську владу про законодавче врегулювання конвертації російських та українських чинів. Воно мало стати захистом від втручань росіян у внутрішнє правління Гетьманщини й запобіжником у конфліктах між старшинами, російськими губернаторами і офіцерством. Пізніше, в період стабілізації становища Гетьманщини цей проект набув нового змісту: спроби вибудувати ієрархію козацьких чинів, взоровану на російську „Табель про ранги” 1722 р. Ця „малоросійська табель” мала стати головним регулятором службового старшинства всередині старшинської спільноти. Цей намір вже не пов’язувався напряду із прагненням зрівнятися з російською чиновною вертикаллю, а говорив швидше про самодостатність козацької верхівки, якій бракувало внутрішньої ієрархії, правил службового просування, а також коропративних механізмів сегрегації наявних і кооптації нових членів. В концентрованому вигляді його було викладено в „Степенном порядке малороссийских чинов”, долученого в якості додатку до „Прав, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р.¹⁶ Однак через те, що цей правовий кодекс так і не був затверджений імперською владою, сама „Малоросійська табель про ранги” так само не вступила в дію.

Після безнадійних зусиль старшинських посольств вирішити це питання, обрання на гетьманство Розумовського вселяло надію

¹⁶ Олексій Сокирко, «Степенный порядок малороссийских чинов» 1742 р.» *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»* 123 (2014), 52–55.

на його успішне завершення. У 1750 р. відповідні документи було передано з імператорського кабінету в Сенат, якому тоді ж було перепідпорядковано Гетьманщину. В „Екстракте... на волности, права и преимущества Малороссии, Гетмана и протчих чинов выписанном”, старшини розлого пояснювали природу козацької державності, виводячи її родовід від киево-руських часів, відколи землі малоросійські були „новоприсоединены” до литовської та польської корони, а їх привілеї були підтверджені королівськими та князівськими грамотами й зафіксовані в статутах правних¹⁷. Обґрунтовуючи „чести и преимущества гетманов”, автори посилалися на договірні статті, королівські привілеї та царські жалувані грамоти, а також свідчення генеральних старшин та інших значних малоросіян, котрі „о том ведущие подлинно знают”¹⁸.

Паралельно, на розгляд Сенату гетьман подав доповідь-супліку про малоросійські чини, у відповідь на яку 27 жовтня 1750 р. Єлизавета „соизволила повелеть гетману объявить, что оныя ранги малороссийским чинам пожаловать соизволит, токмо в оныя чины никто прежде пожалован быть не имеет, без представления об оных персонах и достоинствах Ея Императорскому Величеству”¹⁹. Імператорський указ був швидше декларацією про наміри, аніж повноцінним законом, що дало підстави Сенату вважати справу цілком залагодженою й здати її в архів без подальших наслідків²⁰.

Відкладену справу малоросійських рангів актуалізувала Семирічна війна 1756–1763 рр. Сенат і Військова колегія заходилися з’ясовувати скільки належить сплачувати жалування чинам нерегулярних військ та якими мусять бути штрафи „за безчестье... по тем штатам”²¹. У відповідь на сенатський запит канцелярія Розумовського у жовтні 1756 р. надіслала „Ведомость о малороссийской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых...” і „Выпис-

¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Далі — ІР НБУВ), ф. VIII “Київський університет Св. Володимира”, спр. 538 “Екстаракты и жалованные грамоты, относящиеся к истории Малороссии”, арк. 1–7.

¹⁸ *Ibid.*, арк. 8–8 зв.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. 61 “Олександр Кістяківський”, спр. 1084 “Прохання Розумовського до Сенату про зрівняння малоросійських чинів з великоросійськими”, арк. 10 зв.; *Архив князя Воронцова*, vol. 7 (Москва, 1875), 285, 290–91.

²⁰ ІР НБУВ, ф. 61, арк. 10 зв.

²¹ *Ibid.*, арк. 15.

ку ... против каких великороссийских чинов малороссийским чиновникам щитается...”²².

Важко точно сказати, чи дістала ця „Малоросійська табель про ранги” імператорське схвалення, чи була вкотре захована під сукно. До врегулювання службової ієрархії козацьких чинів і з’ясування шляхетських прав, які вона надавала своїм носіям, підштовхувало видання Петром III Маніфесту про дворянські вольності 18 лютого 1762 р. Документ спричинив істотну емансипацію перед тим практично безправного і надзвичайно залежного від вищої влади російського дворянства, звільнивши його від обов’язкової цивільної та військової служби і надавши право вільно виходити у відставку та безперешкодно виїжджати за межі імперії²³.

22 вересня 1762 р. імператриця Катерина II видала указ, яким нарешті жалувала козацькій старшині „классы противу чинов малороссийских”²⁴. Головною підставою підвищення в чині указ визнавав справну й неухильну службу з „прямыми заслугами”. Гетьманові, як рівному в чині із генерал-фельдмаршами, дозволялося самостійно вивищувати в чини від майора й нижче, решта мала подаватися на монарший розгляд і затвердження²⁵. Вона ж скликала на початку 1763 р. „Комиссию о вольности дворянства”, котра мала врегулювати становий статус дворянства, враховуючи положення Маніфеста й законодавчих напрацювань Уложенної комісії. До Комісії було включено й Кирила Розумовського²⁶. 20 лютого 1763 р. гетьман виступав на слуханнях з „выпиской о вольностях шляхетских из прав княжества Литовского, прозываемых статутом, по которым Малая Россия управляется”²⁷.

Очевидно, імператорський указ 22 липня 1762 р. викликав неоднозначну реакцію в членів Комісії та Сенаті, особливо ж в антигетьманській партії, яку очолював канцлер Олексій Бестужев-Рю-

²² Ibid., арк. 13 зв.–15.

²³ Сергей Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии* (Москва: Наука, 1974), 140–154; Ирина Фаизова, *«Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии* (Санкт-Петербург: Наука, 1999), 35–44.

²⁴ Российский государственный архив древних актов (Далі — РГАДА), ф. 13 “Дела об Украине”, оп. 1, дело 55 “О малороссийских чинах”, лл. 1–2 об.

²⁵ Ibid., л. 3.

²⁶ Сергей Троицкий, “Комиссия о вольности дворянства 1763 г.” In Сергей Троицкий, *Россия в XVIII веке: Сборник статей и публикаций* (Москва: Наука, 1982), 145–146.

²⁷ Троицкий, “Комиссия о вольности,” 145–47.

мін. Це віщувало непросте й бурхливе обговорення²⁸. Більшість Комісії стала на бік Розумовського, тому ухвала, прийнята на засіданні, в загальних рисах йшла в річищі імператорського указу, вносячи до нього лише технічні уточнення й доповнення²⁹.

Втім, такий хід подій ще більше збурих противників Розумовського, котрі вбачали у рішенні ради чергове посилення позицій свого опонента. 10 червня 1763 р. Бестужев-Рюмін подав імператриці „Мнение о классах Малороссийских чинов”, яким намагався дезавуювати Розумовського й представити сутність справи такою, що шкодить основам російської державності³⁰. Факт відсутності в Гетьманщині системи чинів і рангів, писав Бестужев, насправді може становити вагомні перешкоди в управлінні, але їхнє надання також ховає в собі небезпеку того, що малоросіянам може випасти нагода командувати великоросами, чого припустити аж ніяк не можна. Нарікаючи на велику кількість урядників в Малоросії, особливо бунчукових товаришів, Бестужев підкреслював, що згідно тамтешніх традицій в чини обирають і йдуть у відставку за власним бажанням. Себто виборний порядок заміщення може висувати на уряди будь-кого, в тому числі й нездар, хабарників, лінивців, тоді як чесних служак обділятимуть чинами.

Важко сказати, якого характеру набули б подальші дискусії довкола старшинських рангів і шляхетства, якби, невдоволена діяльністю Комісії, Катерина II не розпустила її в жовтні 1763 р.³¹ Цілком можливо, що після цього гетьман повернувся в Україну з більш твердою й визрілою переконаністю в необхідності рішучих дій, які б утвердили окремішність козацької автономії. Але боротьба довкола старшинських рангів і привілеїв, вочевидь, не менш насторожила й наелектризувала імперський уряд, що відтепер з пересторогою стежив за подальшими кроками Розумовського.

СУДОВА РЕФОРМА

Зміни в судовій сфері, що відбувалися протягом 1760–1763 рр., є чи не єдиним прикладом тих заходів, які можуть по праву називатися реформою. На це вказує, по-перше, системність задуму (зміни мали торкнутися всієї вертикалі судової влади й впроваджуватися поє-

²⁸ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, лл. 15–20.

²⁹ Ibid., лл. 9–11 об.

³⁰ Ibid., лл. 21–22 об.

³¹ Сергей Троицкий, “Комиссия о вольности,” 189–92.

тапно), по-друге, скрупульозна, наскільки це було можливо в адміністративних реаліях XVIII ст., продуманість процедури.

Є підстави вважати, що подібно до справи із впровадженням „Малоросійської табелі про ранги”, цей проект так само був ініціативою й плодом політико-правової думки козацької старшини, а не гетьмана. На це опосередковано вказує те, що в попередні десятиліття в старшинському середовищі витворилася невелика, але діяльна спільнота інтелектуалів-правників, авторству яких належав кодекс „Права, за якими судиться малоросійський народ”, а також низка інших актів, зокрема й про відновлення гетьманства, якими власне розпочалося правління Розумовського³². При цьому не можна заперечувати співучасті у виробленні проектів і самого ясновельможного (до нашого часу дійшли коментовані списки та покажчики до „Прав” і Литовського Статуту, виготовлені спеціально для нього, що свідчить про обізнаність гетьмана як мінімум у сутнісній стороні реформи)³³.

Важливою прелюдією до судових реформ був захист цієї сфери від втручання імперської влади: на початку свого правління Розумовський відкликав з Генерального військового суду російських чиновників, котрі засідали в ньому спільно із козацькими суддями; 15 квітня 1751 р. судам всіх інстанцій було повелено чинити слідство й розправу лише згідно „малоросійських прав”, чим скасувалася практика застосування російської „фомы о суде” від 5 листопада 1723 р.³⁴

16 листопада 1760 р. гетьманським універсалом Генеральний військовий суд перетворювався на єдину вищу апеляційну інстанцію для решти судів Гетьманщини (до цього він ділив цю функцію із Генеральною військовою канцелярією³⁵). З лютого 1763 р. полковим судам було дозволено подавати скарги й справи безпосередньо до Генерального суду. В суді засідали двоє генеральних суддів та 10 депутатів, вибраних від полків з числа бунчукових товаришів,

³² Андрій Яковлів, *Український кодекс 1743 року. «Права, по котрым судится малоросийский народ»*. Його історія, джерела та систематичний виклад змісту, (Мюнхен: Заграва, 1949), 20–30.

³³ НБУВ ІР, ф. 1 “Історичні матеріали”, спр. 207 “*«Суд и розправа в правах малоросийскиих», написана відомим правником Федором Чуйкевичем спеціально для Розумовського*”; спр. 221 “Реестр «Литовскаго Статуту»”.

³⁴ Гринарх Черкаський, “Судові реформи гетьмана гр. К.Г. Розумовського,” in *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності* (Київ, 1927), 760–61.

³⁵ Ibid., 771.

полкових старшин і сотників „достойных, добросовестных, права ведающих, жилья и владения свои в тех полках имеющих”³⁶.

Наступним кроком стало заснування станових козацьких судів, поділених, згідно річпосполитської традиції, на три галузеві типи — ґродські (в кримінальних справах), земські (в цивільних справах) і підкоморські (межові). 17 вересня 1763 р. зібрання старшини, скликане з цією метою в Глухові, подало гетьману відповідну петицію про відкриття земських і підкоморських судів. Пропозиції старшини лягли в основу гетьманського універсалу від 19 листопада 1763 р., згідно якого в кожному з полків утворювалося по два судових повіти, в кожному з яких мали діяти по два земських суди (один з них — в полковому місті) і два підкоморські³⁷. Полковий суд, який до цього був головною судовою інстанцією регіону, перетворювався на ґродський на чолі з полковником. До штату кожного з судів входив відповідно суддя (полковник або підкоморій), підсудок (полковий суддя), земський писар (судовий писар) і возний. Цікаво, що новопосталі судові уряди були одразу ж вписані до ще не затвердженої офіційно „Малоросійської табелі про ранги”, посівши в ній достатньо високі позиції. Достатньо сказати, що найнижчий з них — уряд возного — до якого обиралися значкові товариші (фактично, верхівка заможного козацтва), в ієрархії значився одразу після уряду сотника³⁸.

В історіографії сутність судової реформи не знайшла однозначної інтерпретації. Частина дослідників схиляється до думки, що ці зміни стали логічним наслідком приведення строкатої системи козацького судочинства, що сформувалася в XVII ст., до норм річпосполитського права, яке зберігало свою чинність в Гетьманщині. Литовський Статут, а згодом і укладені на його основі „Права, за якими судиться малоросійський народ”, мали посилення на юрисдикцію ґродських, земських і підкоморських судів, яких в реальному світі не існувало. Це породжувало незручності й колізії, які зрештою й було усунуто реформою, що привела у відповідність закони із судовою практикою.

Інша група поглядів, якій важко відмовити в *ratio*, звертає увагу на те, що ці кроки мали на меті не лише впорядкування судочинства, але й соціально-політичну мотивацію. Козацька старшина

³⁶ Путро, “Гетьман К. Розумовський і судова реформа,” 55; Черкаський, “Судові реформи,” 764–66.

³⁷ Черкаський, “Судові реформи,” 775–77.

³⁸ Путро, “Гетьман К. Розумовський і судова реформа,” 58.

і „нова шляхта” цим кроком явно прагнули закріпити свій вищий соціальний статус, відмежувавшись від рядового козацтва. Акти реформи мали двоїсте трактування щодо підсудності рядових козаків, вказуючи, що вони мають судитися в нових установах лише у випадках, „требующих настоящих в земском или гродском судах расправ”. В решті ж випадків, їхні справи мали розбирати сотенні суди, наділені відповідними правами згідно гетьманських указів від 1 квітня 1752 р. та 18 квітня 1760 р.³⁹ Декларуючи належність всіх представників „лицарського стану” („людей воинского звания”) до однієї верстви, правова практика, натомість, створювала для них дві паралельно існуючі судові вертикалі: вищу, засновану на виборності й суді рівних, — старшинсько-шляхетську, й нижчу, де судові функції продовжували відправляти *de jure* сотенні адміністрації — для рядового козацтва.

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ

Заходи у військовій сфері гетьманату мали вирішально важливе значення з огляду на власне військову природу його державності і генетичну зрощеність із військовими структурами політичного проводу та адміністрації. За перших років правління Розумовського його увага до армії обмежилася хіба впорядкуванням надвірного війська, яке мало стати яскравою візитівкою свого господаря. Під час першого візиту в Україну, у 1751 р., з числа існуючих надвірних підрозділів Розумовський сформував окремий загін, який став його особистим почтом⁴⁰. Для його вояків було виготовлено спеціальні однострої спочатку в „національному” (себто козацькому) стилі, а згодом — в європейському, виконаними в кольорах гербових барв із вензелями дому Розумовських. Було створено інститут ад’ютантів — ними стали 10 бунчукових товаришів, „назначенних на ординансь” при гетьманському дворі⁴¹. Утримання цієї міні-армії коштувало величезних сум, що значно перевищували решту статей військового бюджету Гетьманщини.

Менш пильною та послідовною була увага до козацького ополчення — ядра збройних сил Гетьманщини. Перші новації й зміни тут були викликані початком Семирічної війни, до участі в якій

³⁹ Путро, “Гетьман К. Розумовський і судова реформа,” 58.

⁴⁰ ЦДІАУК, ф. 51 “Генеральна військова канцелярія”, оп. 3, спр. 12519 “Справа про пошиття одягу компанійцям”, арк. 2.

⁴¹ Ibid., спр. 11304 “Про збір бунчукових товаришів для чергуванні при гетьмані Розумовському”, арк. 4.

мав бути виставлений 5 000 корпус виборних козаків⁴². Однак, мобілізація козаків та інші воєнні приготування, через повільність адміністративних механізмів й небажання козаків та старшин іти в похід, розтяглися майже на півроку, проваливши всі календарні плани кампанії. Розпорядженням Генеральної військової канцелярії козаків, зібраних в польові табори наприкінці 1756 р., було наказано „к военному деиствию экзерцировать”. Для роз’яснення козацьким старшинам і отаманам, котрі не мали жодного уявлення, в чому саме мала полягати майбутня муштра, генеральний осавул Яків Якубович уклав дві інструкції — „Форма как начать смотр малороссийским полкам” та „Экзерциция воинская легкого войска”⁴³. Обидва документи в сукупності являли собою перший в історії звід муштрових правил та інструкцій козацького війська. Зокрема, „Форма” містила настанови щодо перевірки зовнішнього вигляду козаків, їхнього озброєння, амуніції, одягу, продовольчого запасу, віддання вояцьких почестей, рапортів, наказів тощо. „Екзерциция” була набором муштрових правил, якими визначалися стройові прийоми, шиккування козацького підрозділу, порядок їх руху та дій під час бою.

Продовженням почину з навчання козаків муштрі стала ініціатива лубенського полковника Івана Кулябки з впровадження шкіл для козацьких дітей, де їх мали навчати грамоті та муштровим вправам. Ідеї Кулябки щодо козацького шкільництва була викладені ним у донесенні до гетьмана від 13 жовтня 1758 р. У ньому полковник повідомляв про рішення віддати „для обучения грамоти” в парафіяльні школи декількох десятків дітей, „а протчих, кои по изучению грамоти не способны покажутся, или в лѣтахъ переросли будутъ, техъ военной и артиллерійской и другой къ войсковой службѣ принадлежащой эксерцици заобучать”⁴⁴. Кулябка акцентував увагу на тому, що грамотні козаки потрібні з погляду справного адміністративного та військового управління, а також, що особливо бракує грамотних старшин на низових посадах полкових комісарів, сільських отаманів, сотенних осавулів і хорунжих⁴⁵.

⁴² Ibid., ф. 269 “Канцелярія гетьмана Кирила Розумовського”, оп. 1, спр. 1971 “Про приведення компанійських полків до бойової готовності”, арк. 2–2 зв., 11–11 зв.

⁴³ Публікацію тексту див.: Олексій Сокирко, “Муштрові статuti гетьманського війська 1756 р.,” *Київська старовина* no. 5 (2005): 67–81.

⁴⁴ *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів*, ed. Віктор Горобець (Київ: Наукова думка, 1993), 76.

⁴⁵ Ibid., 75.

Судячи зі скарг і суплікувань самого полковника, проект забухував найперше у своїй „освітній” складовій, оскільки його проігнорували як сотенні правління, так і парафіяльне священство. Лише у 1765 р. Генеральна військова канцелярія спільно з другою Малоросійською колегією заходилися коло поширення ідеї впровадження „воинской экзерциции” в інших полках Гетьманщини⁴⁶.

Семирічна війна змусила звернути увагу гетьмана й старшини також на стан озброєння й екіпунку виборних козаків. Треба відзначити, що ці процеси, зокрема переозброєння виборних одноманітною зброєю, амуніцією та одягом розпочалися ще в 30-ті рр. XVIII ст.⁴⁷. Втім, через те, що фінансування цих новацій було повністю перекладене на приватний кошт козаків, уодноманітнення озброєння й одягу війська розтяглося на понад двадцять років. В питаннях постачання зброї Гетьманщина була залежною від російської виробничої бази, зокрема Тульських заводів та їхніх потужностей⁴⁸.

У 1756 р. процес переозброєння козаків уніфікованими рушницями, який розпочався ще за гетьманування Апостола й із перервами тривав понад двадцять років, нарешті відновився. У 1759 р. одночасно в Лубенському та Миргородському, а трохи згодом у Гадяцькому полках козаків почали також споряджати шаблями гусарського зразка. Як і в попередні періоди, козаки мали переозброюватися власним коштом, що одразу ж уповільнило темпи реформи. До того ж, козаки відтепер мали купувати не лише рушниці, а ще й шаблі, амуніцію й паралельно шити нові однострої. У 1763 р. такий комплект спорядження, наприклад, для чернігівських козаків коштував 6 руб. 60 коп., але міг обійтися й значно дорожче⁴⁹. Все це призвело до того, що справа переозброєння козацьких полків

⁴⁶ Григорій Максимович, “Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века,” *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, vol. 23, выпуск 2 (1913), 114–15, 132–37; Віра Панашенко, “Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст.” *Український історичний журнал*, no. 2 (1972): 103–08.

⁴⁷ Олена Апанович, *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1969), 73–87; Олег Репан, *Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років* (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009), 31–35.

⁴⁸ Олексій Сокирко, “«Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728–1750 рр.,” *Київська старовина*, no. 6 (2005): 3–12.

⁴⁹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 15839 “Про підряд для виготовлення шабель для Гадяцького полку”, арк. 7.

одноманітною вогнепальною і холодною зброєю, вкотре розтяглася у часі, переживши скасування гетьманства й протривавши аж до початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Окрім зброї та спорядження, ще одна уніфікація торкнулася козацького одягу та військової символіки. У цьому випадку ініціативу знов виявила не центральна влада, а старшини: деяким полковникам кортіло „привести казаків в наилучшую исправность”, яка б уподібнила їх вигляду регулярних військ. У 1759 р. лубенський полковник Іван Кулябка повелів виборним козакам свого полку мати окрім стройового мундиру василькового кольору ще й повсякденний, зшитий із сірого доморобного сукна для службових поїздок і несення форпостної служби⁵⁰. Зваживши на слушність цих нововведень, Генеральна канцелярія розпорядилася мати робочу форму й у решті полків.

Більш системні зміни чекали на формений козацький одяг вже по завершенні Семирічної війни, коли до справ взявся інший помітний діяч гетьманування Розумовського чернігівський полковник Петро Милорадович. У серпні 1762 р. він подав Розумовському проект старшинського мундиру (до цього часу одяг козацьких урядників ніколи не регламентувався, що було звичайним явищем). Ця новація мала наслідки куди далекосяжніші за впорядкування зовнішнього вигляду козаків. Мундир мав сприяти зміцненню корпоративної свідомості нового малоросійського шляхетства, культивувати в його середовищі цінність служби й символічно освячували урядову ієрархію. Модні, але мало поширені до того російські однострої, якими хизувалися поодинокі представники української знаті, що пройшли сходинками імперської служби, відтепер перестали бути ексклюзивними: гетьманська Україна почала повільно вбиралася у свої власні однострої.

На відміну від решти армії, за правління Розумовського більш суттєві зміни торкнулися артилерії, яка мала особливе піклування з боку гетьмана. Очевидно, на це було декілька причин, але одну з найголовніших ми вбачаємо у поширеній в аристократичній культурі XVIII ст. моді на різноманітні мілітарні проекти. Монархи й вельможі, що претендували на імідж інтелектуалізованих правителів, колекціонували трактати з артилерії та фортифікації, фінансували відливання нових типів гармат, маркуючи їх своїми гербами й девізами. Заради справедливості відзначимо, що ця

⁵⁰ Євген Славутич, “До історії козацького мундиру в Гетьманщині,” *Військово-історичний альманах*, vol. 1 (20) (2010): 72–73.

мода часто й справді відігравала продуктивну роль. Так сталося й з гетьманською артилерією, яка оновлювалася доволі продумано та системно. Зокрема, в листопаді 1751 р. управління Генеральною та полковими артилеріями зосередилося у руках генерального обозного Семена Кочубея⁵¹. Подібна централізація, очевидно, виходила не лише з практичних міркувань, але й мала певний відтінок непотизму: генеральний обозний був зятем Розумовського й главою одного з найбагатших старшинських кланів.

Проявами нових віянь були спроби впровадження постійних штатів артилерійського персоналу, яких цей рід війська ніколи не мав у минулому. З другої половини 50-х рр. XVIII ст. в Генеральній артилерії з'являється постійний поділ артилеристів на три команди (роти) на чолі з гарматними отаманами⁵². Паралельно було впорядковано штати для старшин, їхні посадові обов'язки й загальну компетенцію Канцелярії генеральної артилерії, що фактично перетворилася на головний управлінський орган при генеральному обозному.

На початку 60-х рр. XVIII ст. також почали регламентувати й чисельність артилерійської обслуги для гармат. Так, в ордерах полковим артилеріям Канцелярія Генеральної артилерії приписувала „до всякої походної пушки пушкарей по шести, да по одному армашу”; крім того, приписувалося мати по одному гармашеві при кожному зарядному ящику й гарматній упряжці⁵³.

За каденції Розумовського, котрий мав широкі можливості для перегляду виданих раніше імперським урядом заборон, було відновлено промислове виробництво пороху, ліквідоване в Гетьманщині імператорським указом 1739 р. 29 березня 1751 р. гетьман видав відповідний ордер явочним порядком, навіть не питаючи для цього імператорського дозволу. Втім, протистояння у справі порохової монополії на тому не скінчилося, діставши продовження вже за Катерини II, коли Сенат розпочав перевірку законності роботи гетьманських порохових заводів⁵⁴. 30 січня 1764 р. вийшов указ „о уничтожении имеющихся в Малой России пороховых заводов

⁵¹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 10108 “Матеріали про артилерію в Лівобережній Україні”, арк. 100.

⁵² Ibid., ф. 54 “Друга Малоросійська колегія”, оп. 3, спр. 641 “Справа про видачу жалування чинам Генеральної артилерії”, арк. 2 зв.–3 зв.

⁵³ Ibid., ф. 51, оп. 3, спр. 17739 “Справа про розслідування причин зменшення рангових маєтків Генеральної артилерії”, арк. 1 а.

⁵⁴ *Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей... 1786 года* (Чернигов, 1902), 276–77.

и впредь о небытии оным, и об отпуске на малороссийские войска пороха готового из Москвы”⁵⁵. Це розпорядження стало останньою крапкою в утвердженні імперією монополії у виробництві боєприпасів та контролю над їх розподілом.

Чи не найбільш амбітний військовий проект Розумовського — перша уніфікація гарматних калібрів. Його уречевленим виявом є збережені до нашого часу п’ять короткоствольних бронзових гармат калібром від 3,5 фн до 5 фн⁵⁶. Гармати були відлиті у 1759 р. в Глухові або Києві за зразком гармати, виготовленої у 1753 р., але з використанням іншого шаблону⁵⁷. Ймовірним зразком для глухівських відливів послужили подаровані Олексію Розумовському імператрицею Єлизаветою дві 3,5-фунтові короткоствольні бронзові гармати, відлиті в Києві у 1749 р.⁵⁸. Цей тип гармати взувався на найбільш поширені в гетьманському війську типи 3 і 3,5-фунтових легких гармат, якими з часом Розумовський, очевидно, планував забезпечити всі козацькі полки.

* * *

Як видно з хронології оглянутих нами заходів, всі вони припали на кінець 50 – початок 60-х рр. XVIII ст. Це був час, коли вплив Розумовських на імператрицю Єлизавету ослаб, а майбутнє почало видаватися не таким вже й безхмарним та передбачуваним, яким воно виглядало десятиліттям раніше. На той час, створивши шляхом шлюбів, надань урядів і земель більш-менш стабільну опору своїй владі всередині Гетьманщини, вони взялися до облаштування й зміцнення тих засадничих інститутів, які були б гарантією її автономності в рамках імперії. Іншими словами, ризикнемо припустити, що Кирило Розумовський почав трактувати Гетьманщину як свого роду удільне правління, *patrimonium*, під верховенством російської корони. Вона мала стати оплотом і прихистком для Розумовського-гетьмана в той момент, коли б кар’єра Розумовського-вельможі добігла кінця. В процесі зміцнення майбутнього „малоросійського дому” найперше значення мали реформи судочинства

⁵⁵ ЦДІАУК, ф. 269, оп. 1, спр. 4147 “Відомості про потреби Генеральної артилерії та козацького війська в поросі”, арк. 2.

⁵⁶ Олег Мальченко, *Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть*, vol. 1 (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства, 2011), 73–75 (№ 33–34), 78–79 (№ 37–39).

⁵⁷ Ibid., 161–62, 169.

⁵⁸ Ibid., 70–72 (№ 30–31).

й правової системи, себто ті заходи, що мали б надійно забезпечити адміністративно-правову окремішність Малоросії. Якщо перші кроки до змін судоустрою, правової системи та армії, часто були результатом ініціативи окремих старшин, то з часом і сам гетьман стає їх ревним провідником, побачивши за ними простір для політичних інвестицій.

Союз із козацькою знаттю, без підтримки якої годі було думати про реалізацію цих планів, мав бути зміцнений не лише щедрими пожалуваннями посад і маєтностей, як це було раніше, але й законодавчим закріпленням корпоративних прав старшини як верхівки лицарської верстви, гарантій її юридичних і майнових прав, а також вищості над іншими станами. Цю лінію гетьман реалізовував послідовним відстоюванням „Малоросійської табелі про ранги”, котра налагоджувала б всередині українського політичного класу ієрархічну систему, встановлювала чіткі статусні права, умови кар’єрного просування, не залежні від примх і волі володаря. Саме емансипацією малоросійської шляхти Розумовський мусив сплатити вартість свого проекту династичного гетьманату, який був озвучений у петиції старшинського сейму до імператриці Катерини II восени 1763 р.

Тривожними серед цих змін для Петербурга, були спроби реорганізації козацької армії, котрі з часом могли б призвести якщо не до повної, то принаймні часткової її модернізації.

Курс на відновлення річпосполитської моделі гетьманату, в якій керівну роль виконувала не шляхта, а козацька старшина, символічно співпав із початком модернізаційних реформ в Речі Посполитій. Їх поступова реалізація, особливо в період Чотирирічного сейму 1788–1792 рр., так само створювала передумови для зміцнення державного організму польсько-литовської федерації, що не могло не тривожити сусідні країни, які зазіхали на її спадщину. Цілком очевидно, що перспектива подальшого зміцнення козацької знаті й інститутів гетьманської держави, що намітилися в часи Розумовського, лише підштовхнули імперію в напрямку ліквідації її автономії, так само як десятиліттям пізніше вони штовхнутимуть „союз чорних орлів” на поділи Речі Посполитої.

REFERENCES

- Apanovych, Olena. *Zbroyni syly Ukrainy pershoyi polovyny XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 1969.
- Cherkasky, Irynarkh. "Sudovi reformy hetmana hr. K.H. Rozumovskoho." In *Yuvileyny zbirnyk na poshanu akademika D. I. Bahaliya*. Kyiv, 1927, 760–78.
- Dilova dokumentatsiya Hetmanshchyny XVIII st.: Zbirnyk dokumentiv*, edited by Vasyl Horobets. Kyiv: Naukova dumka, 1993.
- Doroshenko, Dmytro. *Narys istoriyi Ukrainy v 2-h tomakh*. Vol. 2. Kyiv: Hlobus, 1992.
- Faizova, Iryna, «*Manifest o volnosti*» i sluzhba dvoryanstva v XVIII stoletii. Sankt-Peterburh: Nauka, 1999.
- Horobets, Viktor, «*Volymo tsarya skhidnoho...*». *Ukrainsky Hetmanat ta rosiyska dynastiya do i pislya Pereyaslava*. Kyiv: Krytyka, 2007.
- Kohut, Zenon. "Ukrayins'ka elita u XVIII stolitti ta yiyi intehratsiya v rosiyske dvoryanstvo." In Kohut, Zenon. *Korinnya identychnosty. Studiyyi z ranniomodernoyi ta modernoyi istoriyi Ukrainy*. Kyiv: Krytyka, 2004, 46–79.
- «*Rosiysky tsentralizm i ukrayinska avtonomiya. Likvidatsiya Hetmanshchyny 1760–1830*. Kyiv: Osnovy, 1996.
- Kononenko, Vasyl. *Modernizatsiya Hetmanshchyny: proekty kozatskoyi administratsiyi 1687–1764 rr.* Kyiv, 2017.
- Krupnytsky, Borys. *Hetman Danylo Apostol i yoho doba*. Kyiv: Ukraina, 2004.
- Maksymovych, Hryhoryy. "Obuchenye hramote y voynskoy ekzertsytsy v Staroy Malorossii v kontse XVIII veka." *Chteniya v istorycheskom obshchestve Nestora-letopistsa*. Vol. 23, (1913): 89–142.
- Malchenko, Oleh. *Museum artilleriae Ucrainicae. Muzey ukrainskoyi artyleriyi XV–XVIII stolit*. Vol. 1. Kyiv, 2011.
- Miller, Dmitriy. "Ocherki iz istorii i iuridicheskoho byta staroy Malorossii. Chast 1: Sudy zemskie, hrodskie i podkomorskie v XVIII v." In *Sbornik Kha'kovskoho istoriko-filolohicheskoho obshchestva*. Vol. 8 (1896): 63–243.
- Panashenko, Vira. "Navchannya kozatskykh ditey hramoty ta viyskovoyi spravy na livoberezhniy Ukrayini v XVIII st." *Ukrayinsky istorychny zhurnal* no. 2 (1972): 103–08.
- Pryshlyak, Volodymyr. "Kozatsky Hetmanat chasiv Danyla Apostola: protyrichchya mizh hetmanskoyu ta imperskoyu systemamy vlady." *Sotsium*. Vol. 9 (2010), 159–73.
- Putro, Oleksiy. "Hetman K. Rozumovsky i sudova reforma na Ukraini-Hetmanshchyni." *Ukrayinsky arkhеohrafichny shchorichnyk. Nova seriya*. Vol. 2 (1993): 54–61.
- "Hetman Ukrayiny Kyrylo Rozumovsky (novi shtrykhy do sotsialno-politychnoho portreta)." *Ukrayinsky istorychny zhurnal* no. 5 (2002): 105–18.

- “Ukrayinske kozatske viysko” *Kyivska starovyna* no. 6, (1997): 3–33; no. 1 (1998): 3–25.
- *Hetman Kyrylo Rozumovsky ta yoho doba (z istoriyi ukrayinskoho derzhavotvorennya XVIII st.)*. Vol. 1, Kyiv, 2008.
- Repan, Oleh. *Irzha na lezi: Livoberezhne kozatstvo i rosiysko-turetska viyna 1735–1739 rokiv*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyevo-Mohylyanska Akademiya», 2009.
- Savchuk, Yuriy. “K voprosu o znamennoy reforme K. Razumovskoho 1755–1764 gg.” In *Vosmaya Vserossiyskaya numizmatycheskaya konferentsiya*. Moskva (2000): 217–19.
- Slavutych, Yevhen. “Do istoriyi kozatskoho mundyru v Hetmanshchyni.” *Viyskovo-istorychny almanakh* no. 1 (20), (2010): 72–87.
- Sokirko, Oleksii. “Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia.” In *Polsko-ukraińska współpraca wojskowa w przestrzeni dziejów*. Oświęcim: Napoleon V, 2018, 65–84.
- Sokyrko, Oleksiy. “«Malorosiyska ruchnytsya» i pereozbroyennya kozatskoho viyska 1728–1750 rr.” *Kyivska starovyna* no. 6 (2005): 3–12.
- “«Stepenny porjadok malorossiyskikh chinov» 1742 r.” *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. Seriya «Istoriya»* 123 (2014): 52–55.
- “Hetman u perutsi. Zovnishni formy reprezentatsiyi hetmanskoyi vlady chasiv Kyryla Rozumovskoho.” *Tekst i obraz: Aktual’ni problemy istoriyi mystetstva* no. 2 (2019): 51–85.
- “Mushtrovi statuty hetmanskoho viyska 1756 r.” *Kyivska starovyna*, no. 5 (2005): 67–81.
- Viyskovi reformy za hetmanuvannya Kyryla Rozumovskoho, 1750–1764 rr. *Ukrayinska derzhava druhoyi polovyny XVII–XVIII st.: polityka, suspilstvo, kultura*, edited by Valery Smoliiy. Kyiv, 2014, 359–84.
- Troitskiy, Serhey. “Komissiya o volnosity dvoryanstva 1763 g. In Troitskiy, Serhey”. *Rossiya v XVIII veke: Sbornyk statey i publikatsiy*. Moskva: Nauka, 1982, 140–92.
- *Russkiy absolyutizm i dvoryanstvo v XVIII v. Formirovanie biurokratiy*. Moskva: Nauka, 1974.
- Voloshyn, Yuriy. *Kozats’ka femida: Hrodske sudochynstvo v Hetmanshchyni*. Kyiv: K. I. S., 2019.
- Yakovliv, Andriy. *Ukrayinsky kodeks 1743 roku. «Prava, po kotorym suditsya malorossiyskiy narod». Yoho istoriya, dzherela ta systematychnyy vyklad zmistu*. Miunkhen: Zahrava, 1949.

Oleksii Sokyrko

STRUCTURAL REFORMS OF HETMAN KYRYLO ROZUMOV'S'KII AND THE BEGINNING OF THE END OF THE COSSACK HETMANATE

The article is devoted to a reconsideration of the reforms of the last Hetman of the Left Bank Ukraine Kyrylo Rozumovs'kii (1750–1764). In historiography, he has the image of the last hetman-statesman, who sought to strengthen the main institutions of Cossack autonomy. Analysis of the main ones — judicial, military and bureaucratic — shows that they were the result of the initiatives of the top Cossack Officials (*starshyna*), which in the middle of the XVIII century became the main political class of the country. The Hetman acted mainly as a lobbyist for senior interests before the imperial government, hoping in return to receive a hereditary hetmanship of its family.

The most consistent and well-thought-out of these measures was judicial reform, which laid a solid foundation for the Cossack Official's subsequent political projects, the main purpose of which was to establish his political dominance in Little Russia. Its essence was to restore the sectoral system of justice with a clear hierarchy of courts. The reform clearly separated the courts of seniority from the rest of the underprivileged commoners. Attempts to build their own system of seniority and service rank, as well as to equate them with Russian ranks, were less successful. Changes in the army were aimed at streamlining the military duties of Cossacks and attempts to instill elements of regular military organization: establishment of staff, uniforms, weapons, equipment, symbols, training etc. These changes, however, were cosmetic in nature, not fundamentally changing the estate status of the Cossack army. But, even the partial implementation of these transformations contradicted the integration strategy of the Russian Empire, which led first to the liquidation of the institution of the Hetmanate, and later to the autonomous system of the whole Hetmanate.

Keywords: *Cossack Hetmanate, Little Russia, Cossack Official, judiciary, law, court, Cossack army.*

Олексій Сокирко — кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Досліджує соціум Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII століттях. E-mail: sag@univ.kiev.ua